Міністерство освіти і науки України
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та археології
Наукове товариство студентів та аспірантів

ДРАГОМАНІВСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць молодих істориків

2026,
Випуск 11(15)

УДК 94(477)(066)
Д72

Рекомендовано до друку Вченою Радою історичного факультету Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (протокол № 1 від 28 серпня 2026 р.)

Редакційна колегія:
Вєтров І. Г. – кандидат історичних наук, доцент;
Журба М. А. – доктор історичних наук, професор;
Жолоб М. П. – кандидат історичних наук, доцент;
Мелещенко Т. В. – кандидатка історичних наук, професорка;
Перепелюк О. М. – докторка філософії (історія та археологія), доцентка;
Потильчак О. В. – доктор історичних наук, відповідальний редактор та упорядник.

Рецензенти:
О. П. Реєнт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
О. О. Салата – докторка історичних наук професорка;

Д72 Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О. В. Потильчак: кафедра всесвітньої історії та археології; історичний ф-т; УДУ імені Михайла Драгоманова. Київ: Видавництво УДУ імені Михайла Драгоманова, 2026. Вип. 11(15). 243 с. Електронне видання.

У збірнику публікуються матеріали пленарного та секційних засідань XV Всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий і освітній дискурс», що відбулася в УДУ імені Михайла Драгоманова 22 травня 2026 р.

У доповідях та повідомленнях учасників конференції висвітлюються як порівняно вивчені так і малодосліджені проблеми вітчизняної та світової історії, порушуються актуальні й контраверсійні питання, що стали предметом наукової та суспільної дискусії в Україні. Матеріали збірника мають на меті популяризацію наукових історичних досліджень, розширення їх джерельної бази, проблематики, поглиблення аналізу історичних явищ і процесів, олюднення історії.

УДК 94(477)(066)

© Драгоманівські історичні студії, 2026
© Видавництво Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, 2026

Частина І

МАТЕРІАЛИ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО КРУГЛОГО СТОЛУ «ПРОБЛЕМИ ДЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ МІФОЛОГІЇ»

УДК 327.3:329.15

Михайло ЖУРБА
завідувач кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор, м. Київ

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА КОМУНІСТИЧНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ БЕЗ МІФІВ*

* Доповідь підготовлено в рамках виконання проєкту держбюджетного фундаментального наукового дослідження на тему: «Деміфологізація національного історичного наративу в інформаційному просторі та суспільному дискурсі України (1991-2024 рр.)». Наказ МОН України від 25 лютого 2025 р. № 369. Державний реєстраційний номер: 0125U001518.

Анотація. У виступі здійснено критичний аналіз теорії та практики комуністичного інтернаціоналізму від його ідейних витоків до утвердження радянської моделі міжнародного комуністичного руху. Розглянуто трансформацію гуманістичної ідеї інтернаціональної солідарності у марксистську доктрину класової боротьби, а згодом – у більшовицький інструмент політичної централізації та зовнішньополітичного впливу. Проаналізовано роль комуністичного інтернаціоналу, більшовизації профспілкових і селянських організацій, системи політичної освіти, ліквідації неписьменності та пропаганди у поширенні комуністичної ідеології. Особливу увагу приділено механізмам формування радянського тоталітарного дискурсу, використанню пропаганди, «новомови», атеїзму та квазірелігійних практик для ідеологічного контролю суспільства. Показано суперечність між декларативним універсалізмом і солідарністю комуністичного інтернаціоналізму та практикою політичних репресій, насильства, централізації й імперського гегемонізму.

Ключові слова: *комуністичний інтернаціоналізм, більшовизм, радянський тоталітаризм, ідеологія, пропаганда, політичні репресії, зовнішня політика, СРСР.*

Mykhailo ZHURBA, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of Department of World History and Archeology Dragomanov Ukrainian State University

The theory and practice of communist internationalism without myths

Abstract. A critical analysis of the theory and practice of communist internationalism is presented, from its ideological origins to the establishment of the Soviet model of the international communist movement. The transformation of the humanistic idea of international solidarity into the Marxist doctrine of class struggle, and subsequently into a Bolshevik instrument of political centralization and foreign-policy influence, is examined. The role of the Communist International, the Bolshevization of trade-union and peasant organizations, the system of political education, the campaign to eradicate illiteracy, and propaganda in disseminating communist ideology is analyzed. Particular attention is paid to the mechanisms underlying the formation of Soviet totalitarian discourse and to the use of propaganda, "Newspeak," atheism, and quasi-religious practices as instruments of ideological control over society. The contradiction between the declarative universalism and solidarity of communist internationalism and the practices of political repression, violence, centralization, and imperial hegemony is demonstrated.

Keywords: communist internationalism, Bolshevism, Soviet totalitarianism, ideology, propaganda, political repression, foreign policy, USSR.

Постановка проблеми. Утвердження більшовиків при владі започаткувало принципову трансформацію змісту інтернаціоналістичної доктрини. Проголошена як засіб об'єднання трудящих різних країн, вона стала механізмом централізації міжнародного комуністичного руху навколо Москви**,** супроводжувалася втручанням у діяльність зарубіжних комуністичних партій та поширення радянської політичної моделі. Створення комуністичного інтернаціоналу, його більшовизація, контроль над профспілковим і громадським рухом, використання пропаганди та системи політичної освіти демонструють розрив між декларативним універсалізмом комуністичної ідеології та її практичним функціонуванням.

Мета – дослідити еволюцію комуністичного інтернаціоналізму, здійснивши його критичну деміфологізацію як історичного та політичного феномену.

Виклад основного матеріалу. Інтернаціоналізм як утопія планетарної солідарності сягає своїми витоками у глибоку давнину. Його ідея входила до концептуальних засад філософської школи стоїцизму в античному світі і в якості умоглядної системи постала на початку доби Просвітництва. Англійський соціолог Джеремі Бентам, який увів в обіг термін

«інтернаціоналізм», вписав його у свою теоретичну програму магістральної стратегії людства на шляху побудови суспільства, яке поєднувало у собі принципи справедливості, утилітарності та добра. У середині XIX ст. ідея інтернаціоналізму взята на озброєння радикальним соціалізмом була трансформована у доктрину спільних дій пролетаріату за свої економічні та політичні права. Проголошене у «Маніфесті комуністичної партії», написаному Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом гасло: «Пролетарі усіх країн єднайтеся!» стало засобом мобілізації фабричного люду і було зорієнтоване на синхронізацію його революційних виступів. Одночасно пролетарський інтернаціоналізм проголошувався панацеєю національного егоїзму та расизму. Насправді, марксистське підпорядкування ідеї солідарності гіпертрофованому постулату класової боротьби призвело до девальвації глибинного гуманістичного потенціалу поняття інтернаціоналізму.

Хроніки класового інтернаціоналізму стали ідеальною ілюстрацією того, як романтична соціальна утопія перетворюється на жахливу життєву практику. «Привид комунізму» – головний персонаж «Маніфесту комуністичної партії», матеріалізувавшись, призвів до потворного суспільного експерименту, який тільки на території колишньої Російської імперії забрав понад 70 млн. людських життів. Так сталося, що подія, відома як «жовтнева соціалістична революція», яка до 1927 року відзначалася в СРСР як «Перший день світової революції», виявилася найбільшою за соціальними наслідками глобальною катастрофою XX ст. Скориставшись демократичним безладом після скинення монархії Романових, політичну владу у Росії та її національних домініонах захопила міжнародна терористична організація, фінансована іноземними державами. Це і був початок дійсної історії «пролетарського інтернаціоналізму». Зрозуміло, напередодні більшовицького перевороту не усе гаразд було у «данському королівстві» – оазі азійського деспотизму – Російській імперії, цій «в'язниці народів», де прірва між верхами і низами досягла межі. Як у свій час слушно зауважив Микола Бердяєв – для того щоб зрозуміти брехню більшовизму, треба зрозуміти його правду. Правду у сенсі станового егоїзму дворянства і влади, ірраціональних думок і дій учасників цього процесу. Водночас, М. Бердяєв відзначив іншу особливість «російської революції», сконцентрованої навколо примітивного і водночас надзвичайно привабливого та ефективного гасла – «Грабуй награбоване!». Випущена більшовиками бацила загальної інтернаціональної рівності залучила під знамена міжнародних терористів багатомільйонні різнонаціональні маси. Саме в ім'я ідеї цієї соціальної справедливості здійснювалися нескінченні експропріації, а на її ідеологічні капища покладалися незчисленні жертви.

Більшовицька реформація доктрини інтернаціоналізму доповнила його ідеями російської пасіонарності та месіанства, увівши в цю модернізовану теорію базовий системоутворюючий чинник в якості диктатури пролетаріату. Лідер більшовиків Володимир Ульянов-Ленін та його конфіденти зробили ставку на світову соціалістичну революцію та насильницькі методи ощасливлення народів у комуністичному раю. У фундамент ленінського інтернаціоналізму поряд з ідеалом міжнародного робітничого братства було імплементовано тезу про злиття у єдине річище революційної боротьби пролетаріату розвинених країн та національно-визвольного руху народів колоніального світу. Уточнювалися концепції, проголошувалися нові імперативи, визначалися стратегії і апробовувалися тактики. Після смерті В. Леніна класичний пролетарський інтернаціоналізм був підмінений імперським гегемонізмом і російським великодержавним шовінізмом. Створений у 1919 році Комуністичний інтернаціонал (Комінтерн) використовувався для брутального втручання ВКП(б) у внутрішні справи робітничих партій. Новий вождь більшовиків Йосип Сталін висунув ідею загострення класової боротьби в умовах існування двох суспільних систем – соціалістичної і капіталістичної. У зв'язку з цим розпочалося нищення не лише політичних опозиціонерів і ідейних опонентів, але і взагалі далеких від політики людей. При цьому європейська соціал-демократія трактувалася як головна загроза для міжнародного робітничого руху і ототожнювалася із фашизмом. Репресіям були піддані не лише люди, але і політичні партії. У 1938 році тотального розгрому зазнала комуністична партія Польщі з її філіями – компартією Західної України і компартією Західної Білорусі. Якщо у перші роки існування Комінтерну лідери більшовиків розглядали його як важіль для поширення комуністичних ідей і пропаганди радянського експерименту, то починаючи з другої половини 1920-х рр., здебільшого використовувалися, як інструмент зовнішньої політики Радянського Союзу.

У 1924 році Кремль оголосив про більшовизацію Комінтерну у відповідності до чого усі комуністичні партії по суті перетворилися на частину світової партії більшовиків. Комінтерн у такій новій версії прагнув встановити контроль над керівництвом усіх комуністичних утворень, поширюючи свій вплив посередництвом усталених практик: у середовище зарубіжних партій засилалися агенти кремлівських спецслужб, опозиціонери виводилися із складу партійних організацій, розгорталася мережа прорадянських пропагандистських центрів. Створена у 1926 році для підготовки партійних функціонерів у Москві Міжнародна ленінська школа (МЛШ) перетворилася на пряме знаряддя поширення впливу Москви на комуністичний рух. Тисячі молодих людей навчалися у цій міжнародній школі упродовж 1920 –

1930-х рр. Програма школи містила заняття з теоретичного марксизму та історії робітничого міжнародного руху. Вона передбачала засвоєння марксистсько-ленінської доктрини більшовизму та опрацювання методик проведення страйків і збройних повстань. Окрім теорії, слухачі школи вивчали праці класика військової справи Карла фон Клаузевіца. Курс навчання передбачав у вигляді практичних занять, також відвідування фабрик та заводів, що часом призводило до непередбачуваних колізій. Західні комуністи були шоковані низьким життєвим рівнем і жахливими умовами праці робітників Радянського Союзу. Курсанти повинні були не лише оволодівати складною марксистською методологією у німецькому оригіналі, оскільки німецька мова була визначена офіційною мовою Комінтерну, але й засвоювати російський більшовицький сленг на зразок «агітпропу, партосередку, робсількору» тощо. Інколи заняття нагадували тренінги для розвідувально-диверсійних шкіл. Німецький комуніст Вольфганг Леонард, студент школи Комінтерну так довго і ретельно вивчав нацизм, що, повернувшись до Німеччини уже після закінчення Другої світової війни і зустрівши справжніх нацистів зрозумів, що розбирається у принципах нацизму краще за них самих [8, с. 214-217].

Сформована В. Леніним система привела до влади кримінального злочинця Й. Сталіна з його ненаситною жадобою абсолютної влади і паталогічним прагнення самочинно розпоряджатися життям мільйонів людей. Але створена Й. Сталіним і його поплічниками тоталітарна система не могла б проіснувати так довго якби опиралася лише на терор. Іншою опорою режиму стала вселенська містифікація. Грандіозне ошуканство. У надрах усюдисущого пропагандистського апарату СРСР сформувалася спеціальна система фікцій, покликана підмінити життєві реалії. На єдиній лінійці носіїв офіційної інформації влаштовувався парад періодичних видань, радіотрансляцій, продуктів кінопрокату, які входили до монопольного «культпросвітнього» холдингу ЦК ВКП(б). Специфіка радянської політичної системи полягала в тому, що вона, використовуючи атрибути модерного суспільства, фальсифікувала і вводила їх у стан мертвотної пустої формалізації [6, с. 6-8]. Форсований, жорсткий тиск на свідомість людей здійснювався в умовах екстремальних обставин громадянської війни, господарського безладу, голоду, державного терору, зведеного до рівня банального бандитизму. Усе це було втиснуто у короткий часовий проміжок революційної турбулентності, що створювало ґрунт для деформації світоглядної матриці різних соціальних верств. Агресивний курс влади на плебеїзацію та деінтелектуалізацію суспільного життя каталізував ті процеси. На 1927 рік вищу освіту мали 0,8% членів ВКП(б), 9,1%, – середню, 63% – початкову, 24,8% позиціонували себе як самоуки, 2,3% були неписьменними. Тобто відсоток неписьменних значно

перевершував індекс комуністів із вищою освітою. Іще більш вражаючим було соціальне обличчя кондових селянських спілок – комнезамів, які мали проводити більшовицьку класову політику на селі. Їх влучно, чесно і дотепно охарактеризував один із уцілілих письменників «розстріляного відродження» Тодось Осьмачка у своїй повісті «Старший боярин»: «Та голота, що літом затикає дірки у накритті хат рваними кожушками та свитками, а восени їх витягає і затикає гарбузовою гудиною з чужих городів. А коли прийде зима, то ті свитки та кожушки, що ціле літо стриміли у покрівлях, надіває на свої брудні, смердючі та вошиві плечі та йде красти солому з сусідських ожередів; рвати дошки з чужих тинів і рубати хрести на кладовищах, аби тільки просмердіти теплим димом у своїх немазаних та полупаних грубах та печах. Та голота, що коли починає вранці палити краденим паливом, то півкутка оббігає за буряком на борщ... А як забажає курити, то всі полиці і всі закапелки у господі обдивиться і, не знайшовши тютюнцю, вийде на вулицю і чекає: може, хто йтиме повз хату вулицею й дасть хоч бичка докурити. А коли й це не пощастить, то йде, голодна, невмивана та обірвана, никати на смітники з пекучою надією знайти недокурок. Це те ледащо, яке нажебрає копійок, накупить горілки та п’є. Прокинеться ж уночі – ззаду голе, пузо мокре, ще й копієчка в руці. І від повноти такого самопочуття перекинеться на другий бік і спить до білого пелеха!» [9, с. 549-550].

Наслідки виявилися фатальними. Сон розуму завжди породжує потвор. Про це добре сказав Віктор Андрущенко у своїй книзі «Просвітницька одіссея розуму»: «І тоді на історичну арену виходять «придурки» не обтяжені ні наукою, ні освітою, ні культурою. Вони неправдою захоплюють владу і коять таке, що ні в казці сказати, ні пером описати». Як наголошує автор, «у результаті відсторонення від інтелекту і застосування «прагматичної моралі» життєвий процес спотворюється, батьки народжують психічно неповноцінних дітей, які розпочинають і чинять наругу над історією, паплюжать надбання батьківської культури, намагаються зруйнувати старий і утвердити свій «новий світ»». Для повернення в цивілізовану історію люди мають «звільнитися від облуди, навіяної злочинними авторитетами, усвідомити те, що сталося, визнати помилки та збочення, розпізнати справжнє обличчя ініціаторів, організаторів і провідників суспільних провалів, розвінчати і засудити їх» [2, с. 12-13].

Ідеологічні мантри про захист завоювань революції, підступи класового ворога, світову робітничо-селянську державу вибудовували фетиш із абстрактних понять. Вони змушували думати, що доля людей, їх життєві стратегії є дрібно вартісними у порівнянні із цими ідейними абстракціями і формували поняття про те, що у разі зникнення цих фантомних конструкцій

життя людей втрачає будь-який сенс і стає непотрібним. За цією технологією саме фізичне існування мільйонів людей приносилося у жертву, нав'язаної їм комуністичній утопії. До того ж «Моральний кодекс будівника соціалізму» вимагав самопожертви заради світлого майбутнього, постійних обмежень у повсякденних потребах, побутової та культурної аскези. І усе це відбувалося в атмосфері всепронизуючого тотального страху, який за визначенням ще філософа античності Сенеки найефективніше перетворював людей на рабів.

Люди повинні були не лише страждати і помирати за ідею, але й говорити та думати як їм наказувала влада. Сумнівно, що більшовицькі вожді самі вірили у ці заклики. Для них, як і для сучасних «харизматичних» лідерів авторитарних систем це було не питанням віри, а проблемою ресурсу для реалізації суспільник експеременті і простого прикриття особистих шкурних інтересів. На цьому тлі, фарисейство стало віссю більшовицької практики безкорисливого класового інтернаціоналізму. Істина про те, що неможливо одночасно служити Богові і Мамоні була, як для вищих ешелонів більшовицької еліти, так і для пересічних її чинів, абсолютно неприйнятною по факту. У особистому сейфі «чорного диявола революції» і за сумісництвом очільника радянської урядової системи Якова Свєрдлова (Аарона Баухмана) після його смерті у березні 1919 року було виявлено золотих монет вартістю понад 108,000 інвалютних рублів, 75 золотих виробів інкрустованих коштовним камінням, облігації царського часу на суму 750,000 рублів. Саме у нього зберігався і головний партійний общак у вигляді так званого «діамантового фонду» політбюро РКП(б), призначеного для фінансування втечі і проживання за кордоном кремлівських бонз у разі втрати влади. Зворушливо виглядає реєстр вилучених речей у головного радянського інквізитора, очільника Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) – Генріха Ягоди, після його арешту у березні 1937 року. Перелік включав у себе, окрім значних грошових сум, «пальт чоловічих, закордонних – 21 шт., взуття закордонного – 23 пари, чоловічих кальсонів закордонних – 23 пари, костюмів чоловічих, закордонних – 22 шт., килимів великоформатних – 17 шт., сувоїв закордонного сукна – 23 шт., посуду антикварного – 1008 предметів. Всього: 26 позицій» [10, с. 424]. До речі, «аскетичний» лідер російських більшовиків В. Ленін так і не зміг оговтатися після звістки про втрату тисяч золотих франків, які знаходилися на його рахунку у швейцарських банках.

Взявши під контроль усі засоби масової інформації, більшовицька влада запустила потужний ідеологічно-пропагандистський механізм, націлений на продукування потрібних їй міфів і утвердження їх у масовій свідомості. Основним інструментом поневолення розуму стало фальшиве слово, що

спотворювало мислення людини. Вигаданий світ створювався за допомогою зфальшованої мови, яка оперувала десемантизованими порожніми словами, призначеними для підміни понять. Це і була та сама «новомова», описана Джорджем Орвеллом у його антиутопії «1984», покликана стати засобом виразу ідеології «англійського соціалізму» і унеможливлення будь-якого спротиву. У радянському політизованому дискурсі знецінене слово досягало безпрецедентних масштабів. Як справедливо зауважив свого часу польський філософ Лешек Колаковський, мета комуністичної пропаганди полягає в тому, щоб не тільки брехати, а й нищити саму ідею правди у нормальному розумінні цього слова. Застосування новомови в окремих гаслах перетворювалося на апофеоз цинізму і нелюдського знущання над тими до кого вони були звернені. Гасло, викарбуване на брамі радянського концтабору «Воркутлаг» зустрічало своїх в'язнів словами: «Праця – це справа честі, сміливості, і героїзму!» [6, с. 7–8]. Латентний «інтернаціоналізм» кремлівських комуністів додатково визначався тим, що запроваджений тоталітарний наратив було сформовано на базі російської мови, що виконувала в СРСР, як і в колишній самодержавній Росії, інтегральну роль мови загальноімперської комунікації. Пошук інформаційних альтернатив, усяка рефлексія, що не потрапляла в унісон державної пропаганди, незгода із провладними наративами, могли значно ускладнити життя і зрештою перетворитися на прямий шлях до звинувачення у антирадянській пропаганді за ст. 58 Кримінального кодексу СРСР і отримання тривалих термінів ув'язнення у сталінських концтаборах. Частина соціуму зомбована гаслами класового інтернаціоналізму всерйоз сприймала владні запевнення. У свою чергу радянські громадські активісти своїми виступами, заявами, публікаціями створювали інформаційний шум, який перебивав сумніви у правдивості офіційної пропаганди.

Сталінський тоталітаризм несе пряму відповідальність за підживлення нацистського режиму у Німеччині із його «інтернаціональними» планами. Виведений Адольфом Гітлером із політичної стайні на міжнародну арену «троянський кінь» комуністичної загрози так нажахав світових лідерів, що вони проголосили фашизм меншим злом у порівнянні із російським більшовизмом. Непокарані злочини сталінізму гаптовані флером ідей «класової солідарності» давали карт-бланш для впровадження у життя принципу сформульованого у свій час президентом США Франкліном Делано Рузвельтом: «Самоса – собачий син, але це наш собачий син!». Як не згадати тут сказане Еклезіастом: «Якщо вирок за злі справи виконується не поспіхом, то люди не боїться робити зло».

Тоталітарний комуністичний режим прагнув за принципом кругової поруки зробити заручниками і співучасниками своїх злочинів практично усі

«соціально-близькі» верстви населення. До першого ешелону, за версією класового марксизму, потрапляли промислові та сільськогосподарські робітники об'єднані у професійні організації. Профспілки України, як масові громадсько-політичні організації, у міжвоєнний період провадили регулярну міжнародну діяльність. Вона знаходила свій прояв у прийомі закордонних робітничих делегацій, профспілковій роботі серед іноземних робітників та спеціалістів, які працювали на підприємствах УСРР, міжнародному листуванні, участі в інтернаціональних акціях солідарності, діяльності прокомуністичних міжнародних об'єднань. Профспілки здійснювали також ідеологічну, пропагандистсько-агітаційну роботу серед робітників підрадянської України, спрямовану на їх залучення до більшовицьких соціалістичних перетворень. Водночас, влада відводила профспілкам роль контролюючого органу, а не реального захисника інтересів пролетаріату. Профспілковий рух чітко фіксувався і розвивався за вказівками компартійних структур [4, с. 4–5].

Парадоксально, але феномен більшовизму виявив себе у встановленні диктаторського режиму, що офіційно репрезентував волю індустріального робітництва з відповідною ідеологією класового пролетарського інтернаціоналізму у країні, де класичних пролетарів разом з кустарями було не більше 10% працездатного населення, а селяни становили переважну його більшість. Стосовно України, яка традиційно вважалася аграрним регіоном колишньої Російської імперії, то питома вага селян напередодні жовтневого перевороту 1917 року тут складала 73,5% усієї людності. Розруха в промисловості, продовольчі ускладнення змусили частину робітників під час громадянської війни залишити міста і повернутися до села, збільшивши кількість селян у 1920 році до 78%. Упродовж реконструктивного періоду робітники почали повертатися до міста, питома вага селянства почала зменшуватися з 76,37% у 1922 році до 75,75% у 1929 році. Проте в абсолютних цифрах його кількість навіть збільшилася за рахунок природного приросту більш як на 3,3 млн. осіб. Переважну більшість селян в УСРР в 1921–1929 рр. становили одноосібники. У 1921 році вони складали 99,95% від загальної кількості селян. Протягом 20-х років їх питома вага дещо зменшилася, але й напередодні суцільної колективізації – за станом на 1 червня 1929 року їх було 94,4% від усієї кількості селян. У 1930-ті рр. робітництво збільшило свою суспільну вагу – його пропорція зросла з 22% економічно активної людності в 1926 році до 37% у 1939 році. При цьому слід пам'ятати, що головним соціальним джерелом поповнення лав робітничого класу було знедолене селянство. Тікаючи від колективізації, приваблювані вищими життєвими стандартами та можливостями соціальної мобільності, що їх відкривала робота

в промисловості, сотні тисяч селян ринули в промисловість. Скажімо, у 1930 році 80% «новозавербованих» на шахти Донбасу були вихідцями з села.

З метою охоплення своїм впливом сільських мешканців більшовицька влада розробила і реалізувала програму їх об'єднання у провладні організації за зразком комунізованих профспілок. У селянському середовищі України міжвоєнної доби існували два генералізованих типи громадських об'єднань. До першої групи належали специфічні сільські громадські організації у вигляді селянської сільськогосподарської кооперації, адаптованої до потреб радянської економічної системи. Другу – становили доктринальні, кампанійські об'єднання, серед яких виділялася так звані класові спілки (комнезами, комітети взаємодопомоги, профспілка сільгосплісробітників) шефські та так звані добровільні товариства на кшталт Тсоавіахіму, Червоного Хреста, «Друзів дітей», МОДРу, створені для ідеологічної обробки сільського населення в дусі комуністичної доктрини, і використовувані в якості засобу виконання поточних мілітарних та соціально-реабілітаційних господарсько-політичних завдань. Сукупність громадських організацій радянського суспільства, що розповсюджували профільну діяльність на сільських мешканців та працівників підприємств сільськогосподарської промисловості утворювала складну систему багаторівневої взаємодії з державними органами та усіма іншими суспільними інститутами. Провідною метою такої взаємодії служило виконання громадськими об'єднаннями радянського села такого політичного замовлення комуністичної еліти, яке дозволяло останній забезпечити умови для підведення соціальної бази держави «диктатури пролетаріату» під суспільні перетворення, що корінним чином суперечили інтересам головного носія економічного добробуту країни 1920–1930-х рр. – селянства. Як перший, так і другий типи громадських об'єднань підпорядковувалися загальній тенденції централізації та уніфікації. Централізовані об'єднання, у союзному та регіональному масштабі із відповідною мережею районних представництв і місцевих осередків мали вихідним параметром такий статус, який у першу чергу гарантував державі їх лояльність до існуючої суспільної моделі та практики впровадження рішень владних структур у селянське середовище [4, с. 6-8].

Утвердивши свої позиції політично, більшовицький режим впритул зіткнувся із проблемою масової неписьменності, без вирішення якої ідеологічна обробка населення у дусі класового інтрнаціоналізму була б неможливою. Проблема навчання грамоті вимагала від більшовицької влади швидкого і радикального вирішення. Розгорнувся небачений за масштабами рух за ліквідацію неписьменності, який від початку набув відвертих рис воєнізованої кампанії з мобілізацією усього письменного населення на засадах

трудової повинності. Активістів лікнепу називали культармійцями відповідно до проголошеного курсу війни на культурному фронті. Одночасно відбувалася «зачистка» старих освітянських кадрів, які не вписувалися у революційний контекст. Ідеологічна мета лікнепу була прописана у постанові Раднаркому УСРР від 21 травня 1921 року де було сказано, що ліквідація неписемності проводиться з метою забезпечення можливості для усього населення «свідомо брати участь у комуністичному житті» [1]. Хоча виконавцем лікнепу була Всеукраїнська надзвичайна комісія з ліквідації неписьменності, її діяльність контролювала Головполітпросвіта – орган більшовицької агітації та пропаганди. З належним політичним змістом були надруковані і перші лікнепівські букварі [5, с. 5–8]. Зважаючи на низку викликів (матеріальних, фінансових, організаційних, соціальних), які постали перед організаторами ідеологізованого лікнепу, було засновано товариство «Геть неписьменність» (ТГН). Участь держави у створенні товариства, що позиціонувалось як добровільне з самого початку, наклала свій відбиток на усю його діяльність. Товариство «Геть неписьменність», виконуючи освітні функції серед усіх вікових і соціальних груп населення, формувало у громадян доцільні владі знання та світогляд. Постало завдання перезавантажити матрицю свідомості громадян новопосталої держави змінити шкалу цінностей, моральних пріоритетів та екзестенціальних сенсів. Комуністичний пролетарський гімн «Інтернаціонал», який проголошував руйнування старого світу до основ, передбачав не лише ліквідацію його матеріальної складової. Влітку 1931 р. на засіданні колегії ОДПУ її очільник, Генріх Ягода, зробив відверту заяву про те, що саме його карально-репресивна організація здатна не лише втілити у життя плани промислової модернізації, але і успішно вести битву за душі людські. Завдання було поставлене вселенського масштабу. Адже відомо, що за людські душі змагаються лише двоє – Спаситель і Ворог роду людського [10, с. 424].

На формування світогляду пересічних мешканців продовжувала впливати релігія. У концепції комуністичного інтернаціоналізму релігія була зайвим сегментом, що відволікала пролетаріат та його союзників від класової боротьби. До того ж просвітницька концепція, яку використовували засновники марксизму, базувалася на тезі про те, що релігія – це архаїчний елемент минулого, який ніяк не співвідноситься із прогресом і раціональним осмисленням дійсності. У метафоричному вигляді цей постулат втілився у вульгарно розтиражованому твердженні К. Маркса: «Релігія – опіум народу!». Хоча слід зазначити, що світогляд і життєва практика самого основоположника марксизму зазнавала дивовижних метаморфоз. Справжнє ім’я батька Карла Маркса – Мордехай Леві, декілька поколінь предків якого були рабинами, посідаючи вагоме місце в ієрархії духовних слуг іудаїзму.

Заради переваг суспільного статусу Мордехай Леві перейшов у християнство і отримав ім'я Генріх Маркс. У молоді роки його син – Карл Маркс виступив ревним адептом нової для своєї сім'ї релігійної конфесії. Перше його наукове дослідження мало промовисту назву: «Єднання віруючих з Христом» і було присвячене детальному аналізу «Євангелія від Івана». Однак після закінчення гімназії у житті майбутнього теоретика «наукового комунізму» відбувається дещо дивне. Навчаючись в університеті, він пише поему «Оуланем». По суті, слово «Оуланем» – це спотворення сакрального ім'я, анаграма старозавітного іменування Ісуса Христа – Еммануїл, що у перекладі з єврейської мови означає «з нами Бог». Оуланем – це Христос навпаки, тобто антихрист. Можливо у цій поемі міститься натяк на те, що у студентські роки К. Маркс увійшов до таємного окультного товариства, на кшталт клубу сатаністів. Пізніше із студента-сатаніста він перетворився на переконаного матеріаліста, вступивши з релігійними поглядами у непримиренну боротьбу. Очевидно причина такої дивовижної еволюції полягала у тому, що К. Маркс у зрілому віці прийшов до висновку: його вчення не просто чергова спроба описати суспільні процеси, а універсальна наукова теорія, яка дає рекомендації на усі випадки життя, подібно до іудейської Тори. У К. Маркса історія починається з часу, коли люди створюють своє суспільство свідомо, зрозумівши суспільні закони, які відкрив К. Маркс. У відповідності до цієї логіки усе, що було до К. Маркса, становило передісторію цивілізації. Одночасно К. Маркс розумів, що при такому підході у нього залишається один головний і реальний ворог – релігійний світогляд, згідно якого відлік історії ведеться від створення світу божеством, байдужим як до К. Маркса, так і до його формаційної теорії суспільного розвитку.

Показово, що марксизм виявився привабливим для інтелектуальних «недоуків» із числа його найвідданіших послідовників – для тих, хто не отримали повноцінної вищої освіти, таких як згадуваний вище Володимир Ульянов-Ленін – студент екстернатури, виключений з першого курсу університету. Інший – Микола Бухарін, теж не пішов далі початкового університетського курсу. Балакучий Лев Троцький (Лейба Бронштейн) закінчив лише реальне училище. Для цих персонажів було очевидним, що марксистська філософія не може існувати на одному ідеологічному полі з релігією, як формою побутового ідеалізму, і усіляка релігійність має бути безжально викорінена і насамперед у свідомості тих, хто буде нести прапор світової революції. Необхідність непримиренної боротьби з релігійністю розуміли і ті, хто прийшли до марксизму із студійної лави духовних навчальних закладів. Таким був Фелікс Дзержинський, вихованець єзуїтів, який у молоді роки готувався до сану ксьондза, та Йосип Джугашвілі-Сталін – недоучений православний священник, що перетворив марксизм на катехізис

для радянських людей [7, с. 19–27]. Атеїзм як вагома складова ідеології комуністичного матеріалізму став основоположним у трансформаціях духовного складника доби соціалістичного експерименту. Царство небесне замінювалося вселенською інтернаціональною ілюзією пролетарського раю. Ідеологія комунізму спрямовувала її прихильників до фіктивної мети, і водночас позбавляла свідомість людей тієї духовної височини з позицій якої могла бути виявлена ця глобальна містифікація.

Одразу після захоплення більшовиками влади проти релігії розпочалася повномасштабна гібридна війна. Симбіоз марксизму з безбожжям у контексті класових ідеологічних концепцій набув особливо зловісного характеру. Від конструктивної критики релігії основоположниками марксизму було здійснено перехід до примусового вилучення із користування віруючих культових споруд, фізичного знищення церковних ієрархів, монахів, інших представників кліру. 19 березня 1922 року В. Ленін надіслав таємну директиву членам політбюро більшовицької партії, керівництву ОДПУ, НКЮ і Ревтрибуналу у зв'язку із вилученням церковних цінностей для допомоги голодуючим. У директиві містилися і такі рядки: «Чим більшу кількість реакційного духовенства під цим приводом (боротьби з голодом – Авт.) ми зможемо розстріляти, тим краще». За приблизними підрахунками тоді більшовики фізично знищили 40,000 священників різних конфесій та понад 100,000 віруючих. Станом на травень 1922 року були розстріляні 92 митрополита і архієпископа. Але за словом «розстріл» часто приховувалися звірячі розправи. Так, ще в 1918 році київський митрополит Володимир був забитий до смерті, кастрований і голим кинутий для наруги. Чернігівський архієпископ був розіп'ятий на хресті і спалений. Що ж стосується питання більшовицької «боротьби з голодом», то уже знайомий нам М. Бухарін, один із цинічних і боягузливих поплічників В. Леніна, прокоментував ситуацію наступним чином: «Ми обдерли церкву як липку і на її «святі цінності» проведемо світову пропаганду, не давши з них навіть шеляга голодуючим» [3, с. 102-105].

Атеїстична ідеологія створювала підґрунтя для деформації духовності та традиційних форм моралі. Саме в умовах радянської державності атеїзм отримав небувале поширення і зумовив послідовне нищення усіх сакральних символів, моральних принципів. При цьому антихристська сутність комуністичної ідеології розбурхувала у її послідовників схильність до примітивних інстинктів, що призводило до масових проявів насилля, садизму та наруги над людською особистістю. Повставши проти християнської моралі з її засадничими постулатами любові і добра, комуністична ідеологія вибудувала власну «пролетарську мораль», яка базувалася на класовій ненависті, мала у своєму арсеналі виказування і зраду, заохочувала відмову від

співчуття та милосердя. Атеїзм продукував етичний нігілізм, цинізм повсякденного життя, знищення моральних традицій представників різних народів, які в силу історичних обставин опинилися у складі комуністичної імперії, спричинивши їх духовну деградацію [11].

Офіційно у СРСР утвердився найтриваліший державний атеїстичний режим в історії. Але у реальному Радянському Союзі від початку він почав набувати ознак релігійної системи із характерними для неї обрядами і сенсами. Радянська квазірелігійна мережа була своєрідною громадянською релігією, яку передбачав ще у XVIII ст. Жан-Жак Руссо. По суті, «Капітал» Маркса став Біблією новоявленої конфесії, потягнувши за собою, революційні Євангелія від Леніна, Троцького, Сталіна та появу канонічних життєописів (житій) комуністичних пророків. Ці пророки і адепти «московської Галілеї» за іронією долі, як і у класичному християнстві, були здебільшого представниками єврейського етносу, що надавало пікантності сюрреалістичній ситуації, яка склалася по-факту. За умовами жанру з'явилися натовпи люмпенізованих неофітів, непримиренних до новопроголошених язичників, які асоціювалися за класовою ознакою з найчисельнішим суспільним сегментом – селянством і ніби навмисно вписувалися в етимологію цього терміну [12]. Ця соціальна верства була приречена відповідно до марксистської доктрини пройти через митарства соціалістичного експерименту і за допомогою партійних місіонерів навернутися у єдино правдиву віру пролетарського інтернаціоналізму. При цьому, якщо настання комуністичного раю переносилося на невизначений термін, то появу реального земного пекла «щасливі мешканці» Країни Рад відчули на собі відразу у роки сталінського терору. Символічно, що на місці зруйнованого Чудового монастиря у Москві за наказом хазяїна більшовицької столиці Лазаря Кагановича постала будова страшної каральної установи – Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС).

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що комуністичний інтернаціоналізм трансформувався від гуманістичної ідеї міжнародної солідарності у доктрину класової боротьби та інструмент політичного й геополітичного панування. Більшовицька модель поєднала світову революцію з диктатурою пролетаріату, централізацією влади та насильством, а Комінтерн, профспілки, селянські організації, освіта й пропаганда стали засобами поширення та контролю комуністичної ідеології. Пропаганда, «новомова», атеїзм і репресії забезпечували ідеологічне підпорядкування суспільства. Отже, між декларативними ідеалами рівності та солідарності й реальною практикою комуністичного режиму виникла принципова суперечність, оскільки універсалістська риторика використовувалася для легітимації насильства, централізації влади та радянського імперського гегемонізму.

Список використаних джерел та літератури

1. 100 років кампанії лікнепу. Як більшовики українців грамоті навчали. Режим доступу: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/100-rokiv-kampaniji-liknepu-yak-bilshoviki-ukrajinciv-gramoti-navchali-21052021-425778

2. Андрущенко В. П. Просвітницька одіссея розуму. Київ: Знання України. 2025.

3. Бунич И. Золото партии. Санкт-Петербург, 2002.

4. Журба М. А., Вітенко З. Р. Химери інтернаціоналізму. Міжнародні зв'язки профспілок України (20 – 30 рр. XX ст.). Вінниця, 2021.

5. Журба М. А., Козир В. В. Неписьменні змушені диктувати. Товариство «Геть неписьменність» в Україні (1923–1936 рр.). Київ: Твори, 2025.

6. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ, 2017.

7. Первушин А. И. Оккультный Сталин. Бесы и демоны советского тирана. Санкт-Петербург, 2008.

8. Пристланд Д. Красный флаг. История коммунизма. Москва, 2011.

9. Проза Мистецького Українського Руху: тексти та інтерпритації. Київ: Книга, 2013.

10. Сванидзе М., Сванидзе Н. Исторические хроники с Николаем Сванидзе (1913–1933). Киев, 2012.

11. Шліхта Н. Як в СРСР воювали (і мирилися) з Церквою. Режим доступу: https://zaxid.net/yak_v_srsr_voyuvali_i_mirilisya_iz_tserkvoyu_n1518272

12. Язичник (поганин) – ідолопоклонник, мешканець сільської глушини, селюк.